

ТУРКИСТОНДАГИ ШАҲАР МАҲАЛЛАЛАРИНИНГ ТАРИХИЙ ТОПОНИМИЯСИ ХУСУСИДА

И.И. Имонкулова

ТДПУ тарих факультети магистри

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7393293>

Аннотация. Мақолада XIX аср охири - XX аср бошларида Туркистондаги шаҳар маҳаллаларининг номлари, уларнинг этимологияси, турлари, классификацияси хусусида сўз юритилган. Унда шаҳар кўчалари ва дарвозаларининг номлари ҳамда уларнинг вазибаларига ҳам қисқача тавсиф берилган.

Калит сўзлар: Туркистон, шаҳар, маҳалла, топоним, XIX аср охири - XX аср бошлари, аҳоли, ишлаб чиқариш, савдо, топография, кўча, дарвоза, жой номлари.

К ИСТОРИЧЕСКОЙ ТОПОНИМИИ ГОРОДСКИХ ОКРЕСТНОСТЕЙ ТУРКЕСТАНА

Аннотация. В статье рассматриваются названия городских кварталов в Туркестане в конце 19 - начале 20 вв., их этимология, типы и классификация. Также дается краткое описание названий городских улиц и ворот и их функций.

Ключевые слова: Туркестан, город, окрестности, топоним, конец 19 - начало 20 века, население, производство, торговля, топография, улица, ворота, топонимы.

TO THE HISTORICAL TOPONYMY OF THE CITY SURROUNDINGS OF TURKESTAN

Abstract. The article deals with the names of urban quarters in Turkestan in the late 19th - early 20th centuries, their etymology, types and classification. A brief description of the names of city streets and gates and their functions is also given.

Keywords: Turkestan, city, surroundings, toponym, late 19th - early 20th century, population, production, trade, topography, street, gates, toponyms.

Маълумки ўтмишда ҳар бир маҳалла алоҳида топоним сифатида ўз номига эга бўлган. Уларнинг номлари шу ернинг табиий-географик ҳолати, топографияси, аҳолининг ижтимоий, этник ва диний мансублиги, турмуш тарзини ифодалаган. XIX аср охири - XX аср бошларида Туркистондаги шаҳар маҳаллаларига тавсиф берар эканмиз, маҳаллалар номларини таҳлил қилган ҳолда уларни 5 гуруҳга бўлишни лозим топдик:

Биринчи гуруҳ: алоҳида машҳур шахслар номлари билан аталувчи топонимлар;

Иккинчи гуруҳ: муқаддас қадамжолар, қабристонлар номлари билан аталувчи топонимлар;

Учинчи гуруҳ: кишиларнинг касб-кори, машғулотли билан аталувчи топонимлар;

Тўртинчи гуруҳ: ишлаб чиқариш, савдо, тижорат турлари билан боғлиқ топонимлар;

Бешинчи гуруҳ: шаҳар топографияси билан боғлиқ жой номлари, яъни топонимлар (хусусан, кўча, ҳовуз, карвонсарой ва бошқа)

Тарихий топонимлар орасида машҳур кишилар номи билан аталувчи маҳаллалар номлари, яъни топонимларни кўпроқ учратиш мумкин. Кишилар номи билан аталувчи аксарият маҳаллалар ўтмишда ўзига тўқ, бадавлат хон, бек, амир, сайид авлодлари номлари билан аталган. Жумладан ўрта асрларда Бухоро шаҳри маҳаллаларида Шайбонийхон, Аштархоний авлодларидан *Искандархон*, *Боқи Муҳаммадхон*, *Амир Ёрмуҳаммадхон*,

Абдулфайзхон, Мухаммадиёр оталиқ, Қамбар оталиқ, Мехтар Акбар, Мехтар Ориф, Мехтар Шохбек ва бошқалар. Айрим маҳаллалар шаҳардаги бой аслзодалар, бадавлат кишилар, ҳарбийлар номлари билан ҳам аталган. Масалан, *Асқар бий, Боҳодир бий, Мусурмон қушбеги, Қўчқор қушбеги, Нодир қурчи, қози Мир Ҳошим, қози Файзи, қози Нуриддин, қози Зоҳид* ва бошқа топонимлар шулар жумласидандир.

Маҳаллалар айниқса Мавороуннаҳрда сўнги ўрта асрларда янада ривожланган. Бу вақтга келиб маҳаллаларда аҳоли касб-корига кўра алоҳида алоҳида истиқомат қила бошлаганлар. Хусусан, темирчилар, қуролсозлар, тикувчилар, чармдўзлар, гиламдўзлар, кулоллар, қурувчилар, саррофлар шаҳар ва қишлоқларнинг алоҳида жойларида яшаганлар. Агар Бухоро шаҳри маҳаллалари тарихий топонимиясига эътибор қаратилса, кўпчилик маҳаллалар диний уламолар, авлиёлар номи билан ҳам аталган. Буларга *Хожа Порсо, Хожа Зайниддин, Хожа Рофеъ, Жафар Хожа, Ўзбек хожа, Олим хожа, Хожа Саъад Жўйборий* ва бошқалар номларини киритиш мумкин.

Маҳаллалар қаторида машҳур қадамжолар мазорлар номи билан аталувчи жой номлари ҳам учрайди. Хусусан, Тошкентда *Кафол Шоший, Шайх Ҳованди Тохур, Занги ота*, Фарғонада *Имом Муҳаммад Ғаззолий*, Самарқандда *Махдуми Аъзам*, Бухорода *Баховуддин Нақибанд, Абдуҳолиқ Ғиждувоний* каби маҳаллаларнинг номлари шулар жумласидандир.

Ўтмишда маҳаллалар маълум уруғ, қабила, этник гуруҳ, халқ номлари билан ҳам аталиб келинган. Масалан XIX ва XX асрлардаги маҳаллаларга тавсиф берар эканмиз, *Чигатой, Дўрмон, Уйғур маҳалла, Қатагон, Қорахон, Саидота, Қангли, Хўжаобод, Калтатой, Тожиқ, Қашқар, Қутчи, Эшонгузар, Хўжакент, Туркмановул* каби номлар билан аталувчи маҳаллалар Тошкент, Бухоро, Самарқанд, Термиз каби шаҳарларда бўлган. Бухоро, Нурота шаҳрларида сўнги ўрта асрларда ўзбек уруғлари номи билан аталувчи маҳаллалар билан бирга, тожикча уруғлар номи билан аталувчи номлар ҳам кўпчиликни ташкил этган.

Кўпчилик маҳаллалар номи ўша маҳаллада истиқомат қилаётган аҳолининг касб-кори, машғулотини акс эттирган. XIX аср охири - XX аср бошларида Бухоро, Тошкент, Термиз, Хўжанд, Нурота, Қўқон каби шаҳарларда *Тақачи, Дегрезлар, Сўзангарон, Косагарон, Совунгарон, Бўйрабобон, Пўстиндўзон, Мурдашўён, Писташканон, Ғассоллар* маҳаллалари бўлган. Улар аҳолининг касб-корига кўра *Темирчилар, Мисгарлик, Тақачи, Дегрезлик, Заргарлик, Эгарчи, Парчабоф, Бўйрачи* ва шу каби номлар билан атаб келинган.

Сўнги ўрта асрлар ва ундан сўнг кўплаб маҳаллалар машҳур олиму-уламолар, давлат ва жамоат арболари, ёзувчи ва шоирлар, диний уламо ва авлиёлар номлари билан аталган. Улар қаторида *Алишер Навоий, Захириддин Мухаммад Бобур, Абдурахмон Жомий, Ҳофиз Кўҳакий, Юнусхон, Ҳазрати Имом (Хастимом), Хожа Ахрори Валий, Боборахим Машираб, Фурқат, Ғафур Ғулом* ва бошқа номларини келтириш мумкин.

XIX аср охири - XX аср бошларига келиб шаҳар маҳаллалари тарихий топонимлари орасида кўчалар номларининг ҳам ўрни катта бўлган. Одатда кўчаларнинг катта-кичиклигига қараб (Катта кўча), маҳалла номи билан (Қоратош кўча, Ўқчи кўча), шу кўчада, яшаган бирор таниқли шахс номи билан (Мурод кўчаси, Ҳазрати Имом кўчаси), шаҳардан қайси томонга қараб чиқилишига кўра (Паркент йўли, Қўқон йўли, Зангиота йўли, Чимкент йўли), жой рельефининг тузилишига қараб (Пасткўча, Баландкўча,

Жаркўча), шу кўчадаги бирор машхур жой номи билан боғлиқ (Эски Намозгоҳ кўчаси) ёки касб-хунар билан боғлиқ (Парчабоф, Дегрезлик, Этикдўзлик, Пичоқчи) номлар берилган.

Кўчаларга маҳаллий номларни бериш Россия империясининг қаттиқ назоратида бўлганлиги боис, Тошкент эски шаҳар худудидаги айрим қатта кўчаларга маҳаллий аҳоли томонидан берилган номлар 1893 йили 13 майда Тошкент шаҳар Думасининг 14-мажлисида кўриб чиқилади ва тасдиқланади. Мазкур дума мажлиси баёнида "Кўча номларини ёзма равишда қонунлаштириш лозим",- деб ёзилган эди. Қабул қилинган қарорга кўра, 18 та кўчанинг номи расмий тасдиқланган. Бу қуйидагилар: Шайхонтохур кўчаси, Жаркўча, Ўқчи кўчаси, Оқмасжид кўчаси, Қуйи Оқмасжид кўчаси, Чархчилик кўчаси, Себзор кўчаси, Қорасарой кўчаси, Хазрат Имом кўчаси, Сағбон кўчаси, Чиғатой кўчаси, Кўкча кўчаси, Самарқанд кўчаси, Чақар кўчаси, Арпапоя кўчаси, Камолон кўчаси, Анҳор кўчаси кабилар.

Ўтмишда шаҳар маҳаллаларининг муҳим жиҳатларидан яна бири, у ерда махсус сув иншооти, ҳовузларнинг мавжудлиги бўлган. Сўнги ўрта аср Бухоро маҳаллаларига тавсиф берган О.А. Сухареванинг ёзишича шаҳардаги 220 та маҳаллада 585 та ҳовуз бўлган. Уларнинг суви билан шаҳардаги аҳоли таъминланиши билан бирга, экинларни суғориш учун ариқларга сув оқизилган. Уни тоза-озода сақлаш ҳамда сувдан фойдаланиш масаласига маҳалла оқсоқоллари жавобгар бўлганлар.

Шаҳарлардаги маҳаллаларга махсус дарвозалар орқали кирилган ва уларнинг топонимик номи ҳам ўзига хос. Жумладан Тошкентда 12 та, Бухорода 11 та, Самарқандда 7 та дарвоза бўлганлиги ҳақидаги маълумотлар тарихий манбаларда учрайди. О.А.Сухарева "Кавартальная община позднефеодалного города Бухары" номли асарида Бухородаги қуйидаги дарвозалар номларини келтириб ўтади: Самарқанд дарвоза, Қарши дарвозаси, Саллахона, Ғарбий дарвоза ва ҳ.к.

Шаҳарлар дарвозалари ҳақида, ёзма манбаларда маълумотлар учрасада, фақатгина айрим шаҳарлар дарвозалари жойлашган жой ва уларнинг номларини эслатиб ўтилади холос. Жумладан, Афросиёбда тўртта дарвоза бўлиб, улар Бухоро, Кеш, Хитой ва Навбахор дарвозалари. Улардан Бухоро дарвозаси қисман яхши сақланган. Ёзма манбаларда Фарғона водийсидаги шаҳар маҳаллалари ва дарвозалари тўғрисида камроқ бўлса-да маълумотлар учрайди. Хусусан, уларга кўра Ўшда учта, Ўзганда тўртта, Ахсикетда бешта дарвоза бўлган. Уларнинг жойлашган ўрни ҳисобга олиниб, ўз номларига эга бўлганлар.

Шаҳарлар майдони кенгайиши билан дарвозаларнинг ўрни, номи, сони ҳам ўзгариб турган. Жумладан, 1738-1739 йилларда Тошкентга юборилган биринчи рус савдо карвонининг бошлиғи Миллернинг ёзишича шаҳар дарвозалари 8 та, 1800 йилда ташриф буюрган М.Посепеловнинг ёзишича 6 та, Филипп Назаровнинг 1813-1814 йилларга оид маълумотларида 12 та деб кўрсатилган. Унда ҳатто дарвозаларнинг шаҳарнинг қайси томонда жойлашганлиги тўғрисидаги маълумотлар ҳам учрайди. Жумладан Самарқанд дарвоза жануби-ғарбда, Бешёғоч, Терсариқ дарвозалари жанубда; Шайхонтохур дарвозаси шарқда; Тарсахон дарвозаси шимоли – ғарбда Капкан (Қопқа) дарвозаси шимолда; Точки (Кўкча) дарвозаси ғарбда жойлашган. Тошкент шаҳрининг сўнги девори XIX аср бошларида Бекларбеги ҳокимлиги даврида қайта тикланган. Унинг атрофи бўйлаб Қўймас, Қўқон, Қашқар, Лабзак, Тахтапул, Қорасарой, Сағбон, Чиғатой, Кўкча, Самарқанд, Камолон, Бешёғоч каби 12 дарвозалари қурилган.

Сўнги ўрта асрлар, хусусан XIX аср охири – XX аср бошларида ҳар бир маҳаллада 50-150, баъзан 200-250 тагача хонадон бўлган. Хусусан О.А.Сухареванинг ёзишича XIX аср охири – XX аср бошларида Бухоро шаҳри марказида жойлашган Чор Баққоли, Дарвозаи Самарқанд маҳаллаларида – 112 та, Олим Хўжа маҳалласида 110 та, Бўйрабаффон маҳалласида 110, Мир Тоҳури Девон маҳалласида 120 та, Жафар Хўжа маҳалласида 104 та, Имом Қози хон маҳалласида 100 та хонадон бўлган. Корхона маҳалласида 101 та, Чуббоз маҳалласида 100 та хонадон, Аравон маҳалласида 120 хонадон, Эшон пир маҳалласида 100-150 та, Абдулло хўжа маҳалласида 100 дан ортиқ, Хонақо маҳалласида 105 та, Чақар маҳалласида 100, Халифа Худойдод маҳалласида 148 та, Чуқур маҳаллада 160-180 хонадон, Мир Дўстумда 150 та, Шишахона маҳалласида 100 та, Дўст Чўрғоси маҳалласида 120 та, Чохи занжир маҳалласида 160 та хонадон бўлган. Шаҳар марказига яқин маҳаллаларда аҳоли нисбатан чиз жойлашган.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки ўтмишда маҳаллаларнинг тарихий топоним сифатидаги ўзига хос ўрни бўлган. Уларнинг номлари маҳаллаларнинг табиий-географик ҳолати, топографияси, аҳолининг ижтимоий, этник ва диний мансублиги, турмуш тарзини ифодалаганлигини кўриш мумкин. Ўзбекистон мустақиллиги қўлга киритилгандан сўнг ўзбек халқига хос ушбу анъанавий кўни-қўшничилик жамоаси барча шаҳар ва қишлоқларда яна ўзининг азалий номи «маҳалла» атамаси билан юритиладиган бўлди, у ердаги жой номлари ҳам ўзининг анъанавий номига эга бўлди. Шу муносабат билан ҳозирги даврда маҳалла ва у билан боғлиқ тарихий топонимлар ва уларнинг ўзига хослигини илмий ўрганиш янада долзарб аҳамият касб этишини таъкидлаш ўринли.

REFERENCES

1. Сухарева О.А Кавартальная община позднефеодалного горда Бухары. М., 1976.
2. Дала ёзувлари. Навоий вилояти Нурота тумани.
3. Бўриева Х.Тошкент шаҳрининг тарихий топонимияси. (XIX аср охири – XX аср бошлари).Т., 2009 45 бет.
4. Анорбоев А., Исломов У., Матбобоев. Б. Ўзбекистон тарихида қадимги Фарғона. Т., 2001 59 бет.
5. Мухамаджонов А. Қадимги Тошкент. Т., 2002.61 бет.
6. Sharifjon To'lqin o'g A. et al. TA'LIM-TARBIYA TIZIMI VA O'QITUVCHILAR FAOLIYATIDA PSIXOLOGIK XIZMATNING AHAMIYATI //MODELS AND METHODS FOR INCREASING THE EFFICIENCY OF INNOVATIVE RESEARCH. – 2022. – Т. 1. – №. 11. – С. 57-60.
7. Ismailovich A. S. PROBLEMS OF IMPROVING PSYCHOLOGY OF HEALTHY LIFESTYLE OF UZBEK FAMILY //Scientific reports of Bukhara State University. – 2020. – Т. 4. – №. 1. – С. 313-318.
8. Azamat, S. (2022). On The Basis Of National Values To Raise A Healthy Generation In The Family. *Journal of Positive School Psychology*, 6(10), 2417-2420.
9. Saidov A. SOCIAL PSYCHOLOGICAL SIGNIFICANCE OF THE FORMATION OF A CULTURE OF A HEALTHY LIFESTYLE IN THE FAMILY //Science and innovation. – 2022. – Т. 1. – №. B7. – С. 867-871.